

Αμειβόμενη εργασία στο σπίτι: μια γυναικεία δουλειά και μια ιδεολογία

NTINA ΒΑΪΟΥ
ΜΑΡΙΑ ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ
ΖΩΓΙΑ ΧΡΟΝΑΚΗ

Η ΔΟΥΛΕΙΑ στο σπίτι, συνήθως αμειβόμενη με το κομμάτι (φασόν), είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο με πλούσιο ιστορικό παρελθόν και σημαντική έκταση σε όλες τις χώρες. Μέσα από τη διάχυση της παραγωγής στα σπίτια παράγεται πληθώρα αγαθών και υπηρεσιών σε χώρες και περιοχές με πολύ διαφορετικό επίπεδο ανάπτυξης, πολιτικά συστήματα και οικονομικές συνθήκες. Το ράβιμο ρούχων και παπουτσιών, το καθάρισμα λαχανικών για κατάψυξη, η συναρμολόγηση ηλεκτρικών συσκευών, η εισαγωγή δεδομένων σε Η/Υ, η προώθηση ασφαλιστικών συμβολαίων είναι ορισμένα πολύ γνωστά παραδείγματα, που εικονογραφούν την ποικιλία διαδικασιών εργασίας, από τις παραδοσιακές ειδικεύσεις ως τη χρήση νέων τεχνολογιών.

Η αποκάλυψη ενός διαφορετικού κόσμου εργασίας και ενός εργατικού δυναμικού, κυρίως γυναικείου, μη καταγεγραμμένου, πολυάριθμου και χαμηλά αμειβόμενου, θέτει αναπόφευκτα νέα ερωτήματα για την αμειβόμενη και μη εργασία, για τις κοινωνικές σχέσεις μέσα στις οποίες αυτή συντελείται, αποτιμάται, αμείβεται και ελέγχεται.

Σ' αυτή την ανάλυση επιχειρούμε να προσεγγίσουμε κάποια τέτοια ερωτήματα, εξετάζοντας την αμειβόμενη εργασία στο σπίτι στην Ελλάδα, κυρίως στον τομέα της βιομηχανίας. Το φαινόμενο εξετάζεται τόσο από τη σκοπιά των εξελίξεων στην παραγωγική διαδικασία, καθώς αυτή προσαρμόζεται στις νέες απαιτήσεις ευέλικτης παραγωγής, όσο και από τη σκοπιά των εξελίξεων στη σχέση των δύο φύλων. Οι κατευθύνσεις αυτών των εξελίξεων είναι ιστορικά και γεωγραφικά προσδιορισμένες από τον τρόπο βιομηχανικής ανάπτυξης και τη μεταβαλλόμενη θέση των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας. Σ' αυτό το πλαίσιο μπορούν να ερμηνευθούν οι λόγοι για τους οποίους η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι παραμένει στην αφάνεια και οι συμβατικές μέθοδοι για την απασχόληση αδυνατούν να την αποτιμήσουν.

1. Η μεταβαλλόμενη δομή της απασχόλησης

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, σε μια περίοδο συνεχούς οικονομικής ανάπτυξης, η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι αντι-

μετωπίστηκε ως φθίνουσα μορφή εργασίας, καταδικασμένη να εξαφανιστεί, ή πάντως να συρρικνωθεί. Όμως γρήγορα έγινε φανερό, ιδιαίτερα από το τέλος της δεκαετίας του '60, ότι αυτή η μορφή εργασίας αποτελούσε τη μοναδική διέξοδο απασχόλησης για μεγάλο τμήμα πληθυσμού το οποίο, σε πολλές χώρες, γινόταν συνεχώς φτωχότερο μέσα σε συνθήκες γενικότερης οικονομικής ανάπτυξης.¹ Έτσι, μετά το 1970 εκδηλώνεται ένα συνεχώς διευρυνόμενο ενδιαφέρον (ερευνητών, κρατικών φορέων και διεθνών οργανισμών) γύρω από τις «στρατηγικές επιβίωσης», αναπόσπαστο μέρος των οποίων είναι η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι.

Πιο πρόσφατες μελέτες (μετά το 1980) αντιμετωπίζουν την αμειβόμενη εργασία στο σπίτι ως πρότυπο εργασίας για το μέλλον και εξετάζουν τα πλεονεκτήματά της σε σχέση με την απασχόληση σε διακεκριμένους τόπους δουλειάς.² Η δουλειά στο σπίτι, η μερική απασχόληση, η εποχική δουλειά, η αύξηση της αυτοαπασχόλησης θεωρείται ότι παρουσιάζουν σημαντικά πλεονεκτήματα, καθώς θα μπορούσαν να συμβάλουν στη μείωση του χρόνου εργασίας και στην αύξηση του ελέγχου της από τους εργαζόμενους.

Η «ανακάλυψη» αυτής της κρυμμένης εργασίας (όπως και άλλων μορφών άτυπης απασχόλησης) συμπίπτει με μια περίοδο ύφεσης, όπου η μείωση του κόστους εργασίας αποτελεί σημαντική συνιστώσα των διαδικασιών αναδιάρθρωσης πολλών επιχειρήσεων. Σε κάποιους κλάδους η διάχυση της παραγωγής από μεγάλες σε μικρές μονάδες και σε εργαζόμενους/ες στα σπίτια είναι παραδοσιακός τρόπος λειτουργίας, με εξαίρεση περιορισμένες περιόδους στην ιστορία τους (π.χ. έτοιμο ένδυμα, παπούτσια, παιχνίδια). Σε άλλους πάλι αποτελεί πρόσφατη στρατηγική, με στόχο τη μείωση του κόστους εργασίας παραγωγής και την αποφυγή του ρυθμιστικού ελέγχου του κράτους και της παρέμβασης των συνδικάτων (π.χ. αυτοκινητοβιομηχανία, παραγωγή ηλεκτρικών συσκευών).

Το πρότυπο του τυπικού εργοστασίου—όπου οι εργαζόμενοι δουλρεύουν κάτω από την ίδια στέγη, με τυπικές εργασιακές σχέσεις, είναι συνδικαλισμένοι και καθέναν κάνει συγκεκριμένη δουλειά—δεν είναι πια το ίδιο παραγωγικό. Ανάλογα με τον κλάδο, τη μορφή της επιχείρησης και τον τόπο εγκατάστασής της επιχειρείται

καθώς οι φορολογικές και ασφαλιστικές «διευκολύνσεις» αποτελούν, σε μεγάλο βαθμό, βάση συγκρότησης των μεσαίων στρωμάτων – των οποίων η πολιτική βαρύτητα αυξήθηκε την τελευταία δεκαετία. Το κράτος δείχνει ανοχή στις άτυπες εργασιακές σχέσεις που συνεπάγεται η ερ-

μια αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας, που βασίζεται στις εξελίξεις της τεχνολογίας και αξιοποιεί αποτελεσματικά την ευελιξία των τοπικών αγορών εργασίας. Στη διαδικασία αυτή σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η διασπορά (διάχυση) της παραγωγής στο γεωγραφικό χώρο.¹

Μέσα από τη διάχυση αυτή ενσωματώνονται στην παραγωγή τμήματα του πληθυσμού που μέχρι τώρα δεν ήταν ενταγμένα σε τυπικές εργασιακές σχέσεις (π.χ. γυναίκες, εθνικές και θρησκευτικές μειονότητες) και συγκροτούν ένα πολυάριθμο και φτηνό εργατικό δυναμικό. Η «ενέλικτη επάνδρωση» (flexible manning) είναι στόχος και σύνθημα αυτής της στρατηγικής αναδιάρθρωσης – έστω και αν προτιμώνται οι γυναίκες, οι οποίες αποτελούν τον κύριο όγκο των εργαζομένων με (άτυπες συνθήκες) σχέσεις και δυσμενείς συνθήκες.²

Στην Ελλάδα, η έρευνα για την αμειβόμενη εργασία στο σπίτι (και άλλες μορφές άτυπης απασχόλησης) είναι περιορισμένη και σχετικά πρόσφατη και εντάσσεται κυρίως στη συζήτηση για την «παραοικονομία». Το φαινόμενο άρχισε να απασχολεί την κρατική πολιτική και τους επιστήμονες μόνο όταν η μεγάλη του εξάπλωση έφερε σε σύγκρουση τα συμφέροντα που εξυπηρετεί (των επιχειρήσεων και των ανδρών ως κοινωνικής κατηγορίας) με τα συμφέροντα του κράτους (απώλειες φόρων και ασφαλιστικών εισφορών). Αλλά κι αυτή η σύγκρουση είναι υποτονική

γασία στο σπίτι μια και, τουλάχιστον συγκυριακά, δημιουργούν ευνοϊκές συνθήκες συσσώρευσης.³

Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις (και άλλοι κοινωνικοί φορείς) θα είχαν συμφέρον να αποκαλύψουν την έκταση και τους όρους διάχυσης της παραγωγής, τόσο για να βελτιώσουν τις συνθήκες εργασίας ενός μεγάλου αριθμού εργαζομένων, όσο και για να αυξήσουν τη διαπραγματευτική τους δύναμη απέναντι στην εργοδοσία και το κράτος. Παρ' όλα αυτά, μόνο πρόσφατα άρχισαν να αναγνωρίζουν και να διερευνούν το φαινόμενο, και να προωθούν τη θεσμική κατοχύρωση των μορφών απασχόλησης που συνεπάγεται και την ασφαλιστική και άλλη εξασφάλιση των εργαζομένων.⁴

Από την πλευρά του κράτους, αυτή η αντιφατική στάση –ελέγχου/περιορισμού και ταυτόχρονα ανοχής/διευκόλυνσης– εκφράζεται ως ένα βαθμό και από τα στοιχεία που συλλέγει η ΕΣΥΕ για την απασχόληση και την ανεργία. Ένας μεγάλος αριθμός εργαζομένων στο σπίτι, κυρίως γυναικών, εμφανίζονται ως οικονομικά μη ενεργές, μια και οι επίσημες καταγραφές αφορούν την τυπική απασχόληση.

Η ετήσια Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, που γίνεται με τις προδιαγραφές της Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων σε όλες τις χώρες της Κοινότητας, δείχνει ότι στην Ελλάδα οι γυναίκες που κατατάσσονται στο «μη εργατικό δυναμικό» είναι υψηλό ποσοστό του συνόλου των γυναι-

κών και περίπου 1.500.000 περισσότερες από τους άνδρες αντίστοιχης ομάδας ηλικιών (πίνακας 1). Αν υπολογίσει κανείς ότι στο ανδρικό «μη εργατικό δυναμικό» περιλαμβάνονται και οι στρατευμένοι, η διαφορά γίνεται ακόμη μεγαλύτερη.

Είναι δύσκολο να ισχυριστεί κανείς ότι σχεδόν 3.000.000 γυναίκες «δεν εργάζονται» (κάθονται με σταυρωμένα χέρια) ή ασχολούνται αποκλειστικά με την οικιακή εργασία. Στην κατεύθυνση αυτή ιδιαίτερη σημασία έχει η μεγάλη αύξηση, τα τελευταία έξι χρόνια, του αριθμού των γυναικών που δηλώνουν «συμβοηθούμε και μη αμειβόμενα μέλη» οικογενειακών επιχειρήσεων, ιδίως στο δευτερογενή τομέα (πίνακας 2). Τα συμβοηθούμε και μη αμειβόμενα μέλη της οικογένειας στην Ελλάδα παρουσιάζουν μεγάλη απόκλιση σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, αλλά και σε σχέση με τις άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες.⁵ Η απόκλιση είναι σημαντική ακόμη κι αν αφαιρέσουμε τον πρωτογενή τομέα, όπου αυτή η εργασιακή σχέση –και η εργασία της «αγρότισσας»– είναι αναγνωρισμένη, καταξιωμένη και αποδεκτή στο πλαίσιο των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, που αποτελούν τη βασική παραγωγική μονάδα σε πολλές περιοχές της χώρας.

Αν από το σύνολο των γυναικών που καταγράφονται επίσημα ως απασχολούμενες αφαιρέσουμε τα συμβοηθούμε και μη αμειβόμενα μέλη (τα οποία εξ ορισμού δεν αμειβονται), παραμένει ένας πολύ μικρός αριθμός γυναικών των οποίων η θέση στο επάγγελμα υποδηλώνει μιας μορφής αμοιβή (πίνακας 3). Οι 818 χιλ. γυναίκες και οι 2.251 χιλ. άνδρες αποτελούν το 20% και το 60% του αντίστοιχου πληθυσμού άνω των 14 ετών. Η διαφορά είναι μια ακόμη ένδειξη των δυσμενών όρων με τους οποίους εργάζονται οι γυναίκες στην Ελλάδα, έτσι όπως αυτοί αποτυπώνονται στις επίσημες Έρευνες Απασχόλησης. Σ' αυτούς πρέπει να προστεθεί και η ανεπάρκεια της κοινωνικής υποδομής, η οποία σε άλλες χώρες έχει διευκολύνει την πρόσβαση των γυναικών στην επίσημη αγορά εργασίας.⁶ Τα στοιχεία αυτά, μαζί με πολλά άλλα που σχετίζονται με τη μορφή της οικογένειας και τις διαμορφωμένες σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα, φαίνεται να ευνοούν ιδιαίτερα την εξάπλωση της αμειβόμενης εργασίας στο σπίτι ως μόνη «διέξοδο» για μεγάλο αριθμό γυναικών.

Για τη βιομηχανία, μια ένδειξη για την έκταση της διάχυσης της παραγωγής, από μεγάλες σε μικρές μονάδες και σε εργαζόμενες στο σπίτι, δίδεται από τις ετήσιες Στατιστικές Έρευνες Βιομηχανίας,⁷ στις οποίες καταγράφονται τα «έσοδα από φασόν» και οι «πληρωμές φασόν» για μονάδες με περισσότερους από δέκα εργα-

ζόμενους. Το φαινόμενο είναι βέβαια υποεκτιμημένο (α) διότι λείπει η πληθώρα των μικρών επιχειρήσεων (<10 εργαζομένων), που είναι οι κατ' εξοχήν αποδέκτες υπεργολαβιών/φασόν, και (β) διότι αποκρύπτεται μεγάλο μέρος της υπεργολαβικής δραστηριότητας, εξαιτίας και του τρόπου συλλογής των στοιχείων (αποστολή ερωτηματολογίου σε επιχειρήσεις).

Παρ' όλα αυτά, τα «έσοδα από φασόν» στο σύνολο της χώρας εμφανίζονται να αντιπροσωπεύουν σημαντικό ποσοστό της ακαθάριστης αξίας παραγωγής σε ορισμένους κλάδους: 6% στις υφαντικές βιομηχανίες (κλάδος 23), 11% στις βιομη-

χανίες ειδών υποδήσεως και ενδυμασίας (κλάδος 24), 15% στις εκτυπώσεις-εκδόσεις (κλάδος 28), 12% στις βιομηχανίες δέρματος και γουναρικών (κλάδος 29). Αντίθετα εμφανίζονται περιθωριακά σε κλάδους όπως οι βιομηχανίες ειδών διατροφής (0,7%), οι βιομηχανίες ποτών (0,8%) και οι χημικές βιομηχανίες (1,2%). Αντίστοιχα, οι «πληρωμές φασόν» αποτελούν πάνω από το 6% του συνόλου αναλώσεως στους κλάδους 23, 24, 29 και φτάνουν το 20% στις εκτυπώσεις-εκδόσεις (πίνακας 4). Οι τέσσερις κλάδοι (23, 24, 28, 29) αντιπροσωπεύουν το 33% της απασχόλησης και το 18% της

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Πληθυσμός ηλικίας 14 ετών και άνω κατά κατάσταση απασχολήσεως και φύλο, σύνολο χώρας - 1987

	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Πληθυσμός > 14 ετών	3.735	4.102	7.837
Εργατικό δυναμικό	2.489	1.394	3.384
απασχολούμενοι	2.361	1.236	3.597
άνεργοι	128	158	286
Μη εργατικό δυναμικό	1.246	2.708	3.953

Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (απασχολήσεως), 1987.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εξέλιξη των γυναικών-συμβοηθούτων και μη αμειβόμενων μελών, σύνολο χώρας - 1981-1987

ΤΟΜΕΑΣ	1981	1987	ΜΕΤΑΒΟΛΗ
Πρωτογενής	401	312	-22%
Δευτερογενής	16	26	+62%
Τριτογενής	61	71	+16%

Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (απασχολήσεως), 1981, 1987.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Απασχολούμενοι κατά φύλο και τομέα - Καθεστώς αμοιβής της εργασίας, σύνολο χώρας - 1987

Τομέας	Αμειβόμενη εργασία ¹	Μη αμειβόμενη εργασία ²	Σύνολο
ΓΥΝΑΙΚΕΣ			
Πρωτογενής	128	312	440
Δευτερογενής	183	26	209
Τριτογενής	507	80	587
ΣΥΝΟΛΟ	818	418	1.236
ΑΝΔΡΕΣ			
ΣΥΝΟΛΟ	2.251	110	2.361

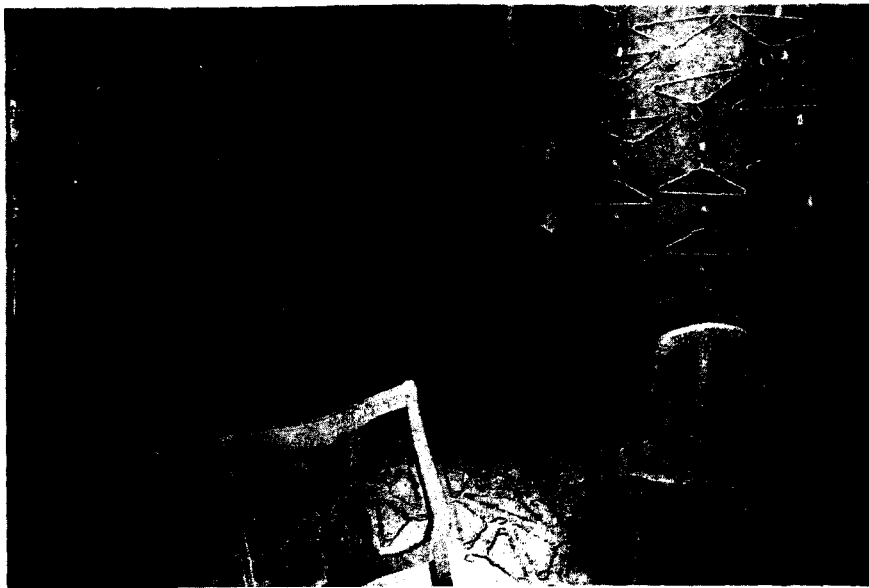
1. Εργοδότες, εργαζόμενες για δικό τους λογαριασμό, μισθωτές.

2. Συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη οικογενειών.

Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (απασχολήσεως), 1987.

ρους της εργασίας, αλλά και με το ρόλο της εργασίας στη διαμόρφωση των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας.

Ακόμη και οι ίδιες οι γυναίκες που εργάζονται στο σπίτι (ή απασχολούνται χωρίς αμοιβή σε οικογενειακές επιχειρήσεις)

ακαθάριστης αξίας παραγωγής στη βιομηχανία. Τα «έσοδα από φασόν» στους κλάδους αυτούς αποτελούν το 62% των εσόδων από φασόν και οι «πληρωμές φασόν» το 57% των πληρωμών φασόν στη βιομηχανία.

Στις έρευνες αυτές δεν καταγράφονται οι εργαζόμενοι –και, κυρίως, οι εργαζόμενες– που αναλαμβάνουν φασόν, εκτός των επιχειρήσεων με περισσότερα από δέκα άτομα, σε μικρότερες μονάδες και στα σπίτια. Επίσης δεν συλλέγονται στοιχεία για άλλους τομείς και κλάδους οικονομικής δραστηριότητας, όπου ενδημεί η απασχόληση στο σπίτι (π.χ. προσωπικές υπηρεσίες, λιανικό εμπόριο, ασφάλισεις). Οι εκτιμήσεις των συνδικάτων ιματισμού και δέρματος ανέβαζαν τους εργαζόμενους στους δύο κλάδους σε 150.000-200.000 στο σύνολο της χώρας το 1986. Οι εργαζόμενοι αυτοί είναι πάνω από 80% γυναίκες. Στους δύο αυτούς κλάδους (24 και 29) η επίσημη απασχόληση σε μονάδες με περισσότερους από δέκα εργαζόμενους είναι 50.000.

Είναι λοιπόν φανερό η υποεκτίμηση στα επίσημα στοιχεία της αμειβόμενης εργασίας στο σπίτι, και ιδιαίτερα της εργασίας των γυναικών, που ταυτίζεται συχνά με τις «παραοικονομικές» δραστηριότητες. Η αδυναμία των μεθόδων μέτρησης της απασχόλησης, που χρησιμοποιεί η ΕΣΥΕ, να καταγράφουν την πραγματική εργασία των γυναικών (ιδιαίτερα όσων με ευκολία περιλαμβάνει στο μη εργατικό δυναμικό) έχει σχέση όχι μόνο με τους ό-

θεωρούν συχνά την (πλήρη) απασχόλησή τους ως βοήθεια στην οικογένεια (ή στην επιχείρηση του άνδρα τους) και όχι ως πραγματική απασχόληση. Η εργασία τους θεωρείται μέρος των υποχρεώσεων που ανέλαβαν με το γάμο, συνδυναζόμενη με τη φροντίδα της οικογένειας. Η συζυγική/οικογενειακή σχέση υπερισχύει της εργασιακής και αυτοαναίρεται αν περιγραφεί με όρους αγοράς εργασίας.

Στο μεγάλο αριθμό γυναικών που κα-

τατάσσονται στο μη εργατικό δυναμικό κρύβεται ένα ευέλικτο και λίγο συνειδητοποιημένο ως τέτοιο εργατικό δυναμικό. Αυτό το (εν δυνάμει) εργατικό δυναμικό αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη διάδοση ευέλικτων μορφών παραγωγής που βασίζονται, ανάμεσα σ' άλλα, και στη διάχυση της παραγωγής στα σπίτια.

2. Μια δουλειά γυναικεία

Το ενδιαφέρον για την αμειβόμενη εργασία στο σπίτι, και ίσως η «ανακάλυψή» της μετά το 1970, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις αναζητήσεις και στις διεκδικήσεις του γυναικείου κινήματος. Στο πλαίσιο αυτό τέθηκε με δυναμικό τρόπο το πρόβλημα των συνθηκών εργασίας και αμοιβής των γυναικών και αμφισβητήθηκε το πρότυπο εργασίας/εργαζομένου, το οποίο στηρίζεται μόνο στην ανδρική εμπειρία. Η εργασία που δεν φαίνεται –και συχνά συγχέεται με τη μη αμειβόμενη, οικιακή εργασία, ακόμη και στη συνείδηση των ίδιων των εργαζομένων– αποτελεί μέρος της εμπειρίας πάρα πολλών γυναικών σ' όλο τον κόσμο και εξασφαλίζει ένα μεγάλο (αν όχι το κύριο) μέρος του εισοδήματος εκατομμυρίων νοικοκυριών.

Η εμπειρική και θεωρητική έρευνα γύρω από την εργασία των γυναικών, που αναπτύσσεται παράλληλα με, και μέσα από, τους διεκδικητικούς αγώνες, δείχνει πως η εργασία με αμοιβή στο σπίτι, ως τρόπος παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών και ως διαδικασία αναδιάρθρωσης, δεν μπορεί να συζητηθεί παρά μόνο στο πλαίσιο ενός μεταβαλλόμενου κατά φύλο καταμερισμού εργασίας. Το νέο(;) προλεταριάτο των εργαζομένων στα σπίτια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Έσοδα και πληρωμές φασόν, επιλεγμένοι κλάδοι, 1981

Κλάδοι	Αριθμός καταστημάτων	Αριθμός απασχολομένων	Έσοδα από φασόν επί τοις % της ακαθ. αξίας παραγωγής	Πληρωμές φασόν επί τοις % του συνόλου αναλώσεως
2-3	8.564	385.207	2,4	2,6
20	1.189	47.854	0,7	4,5
21	199	10.958	0,8	0,8
23	983	65.362	6,3	7,9
24	1.387	45.981	11,0	10,6
28	283	9.735	15,2	20,5
29	268	4.877	12,0	6,0
31	323	21.195	1,2	0,5

ΚΛΑΔΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ (SIC)

2-3: βιομηχανία-βιοτεχνία, 20: βιομηχανίες ειδών διατροφής εκτός ποτών, 21: βιομηχανίες ποτών, 23: υφαντικές βιομηχανίες, 24: βιομηχανίες ειδών υποδήσεως, ενδυμασίας και διαφόρων ειδών από ύφασμα, 28: εκτυπώσεις-εκδόσεις και συναφείς δραστηριότητες, 29: βιομηχανίες δέρματος και γουναρικών εκτός των ειδών υποδήσεως, 31: χημικές βιομηχανίες.

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας, 1981.

στον Πρώτο όπως και στον Τρίτο Κόσμο, είναι γυναίκες. Το φύλο, όπως και η φυλή και η εθνικότητά τους, καθορίζει τους όρους ενσωμάτωσής τους στον κόσμο της (αμειβόμενης) εργασίας.

Για τις εργαζόμενες, η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι σημαίνει, ανάμεσα σ' άλλα, εντατικοποίηση, πολλές ώρες δουλειάς για μικρή αμοιβή, ανασφάλεια απασχόλησης, έλλειψη κοινωνικής ασφάλισης, προβλήματα υγείας, δυσκολία ή και αδυναμία συλλογικής οργάνωσης, που προκύπτει από τη γεωγραφική και χρονική διασπορά των εργαζομένων και από την πληθώρα των ατόμων που θα μπορούσαν να ενσωματωθούν σ' αυτή τη διαδικασία. Προϋπόθεση για την αποδοχή τέτοιων συνθηκών είναι να υπάρχει εργατικό δυναμικό διαθέσιμο και υποχρεωμένο να δουλέψει με αυτούς τους όρους. Αυτό το εργατικό δυναμικό «κατασκευάζεται» μέσα από διάφορες κοινωνικές σχέσεις που δεν προσδιορίζονται κοινωνικά ή κατά κύριο λόγο από την αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας.¹⁰

Η ιδεολογία της οικογένειας και οι σχέσεις εξουσίας μέσα σ' αυτήν διαμορφώνουν ιδανικές συνθήκες για την άντληση ενός απομονωμένου, φτηνού, ευέλικτου, υποτακτικού γυναικείου εργατικού δυναμικού. Η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι αντιμετωπίζεται ως προέκταση της οικιακής εργασίας, καθώς το σπίτι και ο τόπος δουλειάς ταυτίζονται, και οι διαφορετικές συνθήκες και σχέσεις εργασίας εναλλάσσονται κάθε μέρα. Μέσα από μια σειρά μύθους, συχνά ενσωματωμένους και στη συνείδηση των ίδιων των γυναικών, νομιμοποιείται η υποτίμηση της εργασίας και των συνθηκών υπερεκμετάλλευσης που συνδέονται με αυτήν.

1ος μύθος: Οι εργαζόμενες στο σπίτι είναι νοικοκυρές

Έτσι, η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι δεν θεωρείται «πραγματική εργασία», γιατί γίνεται στον «ελεύθερο χρόνο» των γυναικών, ανάμεσα στις οικιακές εργασίες και στη φροντίδα των παιδιών ή άλλων μελών της οικογένειας. Οι εργαζόμενες στο σπίτι δεν «πηγαίνουν στη δουλειά» – δεν έχουν τα χαρακτηριστικά του ανδρικού προτύπου εργαζομένου. Όμως η εργασία στο σπίτι, προκειμένου να αποδώσει μια έστω στοιχειώδη αμοιβή, απαιτεί πολλές ώρες δουλειάς, συνήθως σε συνθήκες ιδιαίτερα δυσμενείς και κάτω από την πίεση εποχικών διακυμάνσεων στη ζήτηση εργασίας. Οι απαιτήσεις και η ένταση της δουλειάς, τα ακανόνιστα και μακριά ωράρια, η σωματική και ψυχική κόπωση των εργαζομένων, μάλλον απορρυθμίζουν την οικογένεια και τη ρουτίνα της νοικοκυράς παρά «συνδυάζονται» με αυτήν. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην ερώτηση «με τι ασχο-

λείστε στον ελεύθερο χρόνο σας» οι φασονίστριες απαντούν «με την οικογένεια»!¹¹

2ος μύθος: Οι εργαζόμενες στο σπίτι δουλεύουν για χαρτζίκι

Η υποτίμηση της αμειβόμενης εργασίας

στο σπίτι νομιμοποιεί τις πολύ χαμηλές αμοιβές των γυναικών και δικαιώνει την αντίληψη ότι στην πραγματικότητα τις γυναίκες αυτές τις συντηρεί ο άνδρας τους.¹² Συχνά όμως το εισόδημα των γυναικών είναι το κύριο, αν όχι το μοναδικό εισόδημα της οικογένειας, και σε όλες τις περιπτώσεις καλύπτει βασικές ανάγκες και όχι προσωπικά έξοδα.

3ος μύθος: Οι εργαζόμενες στο σπίτι δουλεύουν περιστασιακά

Οι γυναίκες αναζητούν αμειβόμενη εργασία στο σπίτι για τους ίδιους λόγους που την αναζητούν και έξω από αυτό: για να κερδίζουν το ψωμί τους και, ίσως, κάποια ψήγματα αποδέσμευσης από την οικογένεια. Αυτό σημαίνει ότι η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι αντιμετωπίζεται ως –και συνήθως είναι– συνεχής πηγή εισοδήματος, πολλές φορές από τη νεαρή ηλικία έως τα γεράματα, πέρα και παρά την κάλυψη έκτακτων αναγκών.¹³

4ος μύθος: Η εργασία στο σπίτι είναι επιλογή των γυναικών

Ο συνδυασμός οικογένειας και αμειβόμενης εργασίας προβάλλεται σε όλες τις σχετικές έρευνες, ακόμη και από τις ίδιες τις εργαζόμενες, ως λόγος για την επιλογή δουλειάς στο σπίτι. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, όμως, δεν υπάρχουν άλλες επιλογές θέσεων εργασίας έξω από το σπίτι. Επιπλέον, η ανεπάρκεια ή η ανυ-

παρξία της κοινωνικής υποδομής (για τη φροντίδα των μικρών παιδιών, των ηλικιωμένων, των ατόμων με ειδικές ανάγκες) παγιδεύει τις γυναίκες στο σπίτι. Δεν είναι τυχαίο ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των εργαζομένων στο σπίτι είναι παντρεμένες και έχουν μικρά παιδιά ή άλλες οικογενειακές υποχρεώσεις.¹⁴ Η «επιλογή» είναι στην ουσία εσωτερικευμένη δέσμευση.

5ος μύθος: Η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι είναι πλεονεκτική για τις γυναίκες

Η σύμπτωση στο χώρο και στο χρόνο δουλειάς και σπιτιού θεωρείται ότι έχει πλεονεκτήματα για τις εργαζόμενες (εκτός από τα πλεονεκτήματα για τις επιχειρήσεις), γιατί μπορούν να ελέγξουν το χρόνο και το ρυθμό δουλειάς και να συνδυάσουν την αμειβόμενη εργασία με τις οικογενειακές υποχρεώσεις. Όμως οι παραγγελίες γίνονται ή μεταβάλλονται σε μικρό χρονικό διάστημα, χωρίς προειδοποίηση – ώστε να παρακολουθούν τις ανάγκες της παραγωγής, ανεξάρτητα από την καθημερινή ρουτίνα της οικογένειας. Το στρες και η υπερκόπωση, ιδιαίτερα σε περιόδους αιχμής, είναι γενικευμένα στις εργαζόμενες στο σπίτι. Συνδυάζονται με το ρυθμό δουλειάς αλλά και με την απομόνωση από κοινωνικές επαφές εκτός οικογένειας.

Σ' αυτά πρέπει να προστεθούν και οι επαγγελματικές ασθένειες, που όμως σπάνια βλέπουν το φως της δημοσιότητας, μα και οι εργαζόμενες στο σπίτι είναι «νοικο-

κυρές». Παράλυση από τις κόλλες, πνευμονικές αρρώστιες από τη σκόνη του βαμβακιού ή την τρίχα της γούνας, χρόνιο άσθμα, προβλήματα στην όραση από την ακτινοβολία του PC είναι μερικά παραδείγματα που αποκαλύφθηκαν από συγκεκριμένες έρευνες και, σε μερικές περιπτώσεις, αποτέλεσαν έναυσμα για τη διερεύνηση της εργασίας στο σπίτι γενικότερα.¹⁵

Το γεγονός ότι η εργασία στο σπίτι δεν είναι «ορατή» κάνει τις εργαζόμενες εξαιρετικά ευάλωτες, όχι μόνο στους κινδύνους της δουλειάς και στην αυθαιρεσία του εργοδότη, αλλά και στην εξουσία του άνδρα. Η εργασία στο «ασφαλές περιβάλλον» του σπιτιού είναι πιο εύκολα αποδεκτή από τους άνδρες. Ο εγκλεισμός των εργαζομένων γυναικών και ο έλεγχος της διάθεσης της «εργατικής τους δύναμης» από την οικογένεια δεν διαταράσσει τις σχέσεις εξουσίας, ούτε απειλεί την εικόνα του άνδρα που «συντηρεί την οικογένεια».

3. Η παγίδα του φύλου

Σε κάθε συζήτηση για την αμειβόμενη εργασία θεωρείται αυτονόητος ο χωρισμός του σπιτιού από τη δουλειά, τόσο στο χώρο όσο και στο χρόνο, με αποτέλεσμα να υποτιμώνται μορφές εργασίας που δεν αντιστοιχούν σ' αυτόν, όπως η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι. Έτσι υποτιμάται η έκταση αυτών των μορφών απασχόλησης και το πώς και πόσο έχουν επιβιώσει ως

σήμερα ή/και ξανα-ανακαλυφθεί. Γιατί, παρά τις αποσιωπήσεις, το φαινόμενο αυξάνεται και αποτελεί πηγή κέρδους για τις επιχειρήσεις αλλά και πηγή κοινωνικής υπεροχής για τους άνδρες, καθώς ενισχύει την παραδοσιακή ταύτιση των γυναικών με τον εσωτερικό χώρο του σπιτιού και την κατ' αποκλειστικότητα υποχρέωσή τους για τη φροντίδα των παιδιών και του νοικοκυριού.

Είναι φανερό τόσο η υποεκτίμηση του φαινομένου στα επίσημα στοιχεία, όσο και η κατά φύλο σύνθεση των εργαζομένων, που ανατρέπει την εικόνα του «βιομηχανικού εργάτη». Μένοντας έξω από τις στατιστικές εκτιμήσεις αυτός ο όγκος εργασίας και εργαζομένων, υποεκτιμάται περισσότερο η εργασία των γυναικών παρά των ανδρών, μαζί με τις γυναίκες που την κάνουν. Καθώς η υπόστασή τους ως εργαζομένων αμφισβητείται και δεν καταγράφονται πουθενά, οι εργαζόμενες στο σπίτι δεν γίνονται ποτέ «οικονομικά ενεργές» ή «άνεργες» με την έννοια των επίσημων στατιστικών. Έτσι, η συγκρότηση μιας πληρέστερης εικόνας για το φαινόμενο –και για την εργασία των γυναικών στο σύνολό της– χρειάζεται να στηριχθεί σε άλλες πηγές:

- (α) βιογραφίες και αυτοβιογραφίες γυναικών, των οποίων η συμμετοχή στην παραγωγή αποκαλύπτει μορφές εργασίας που δύσκολα εμφανίζονται σε στατιστικές μελέτες και έρευνες·
- (β) τοπική ιστορία διαφόρων περιοχών όπου η δουλειά στο σπίτι αποτελεί μέρος της εμπειρίας εργασίας των γυναικών σ' όλον τον 19ο και τον 20ό αιώνα·
- (γ) εκτιμήσεις ή/και καταγραφές τοπικών εργατικών κέντρων, συνδικάτων εργαζομένων και γυναικείων οργανώσεων·
- (δ) ειδικές έρευνες σε συγκεκριμένες περιοχές και/ή κλάδους, όπου η διάχυση της παραγωγής είναι σημαντική.

Μέσα από τέτοιες, ίσως πιο αποσπασματικές, πηγές μπορεί να διερευνηθεί η εργασία των γυναικών στο σύνολό της και να δειχθεί πως η εργασία στο σπίτι είναι μορφή παραγωγής, στην οποία οι γυναίκες ωθούνται μέσα από πλήθος δεσμεύσεων, και όχι αποτέλεσμα προσωπικών αναγκών και προτιμήσεών τους, όπως συχνά υποστηρίζεται. Έτσι μπορεί να ανατραπεί η τάση να περιθωριοποιείται η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι ως μορφή οικονομικής δραστηριότητας. Αυτό χρειάζεται να γίνει όχι μόνο μέσα από υποθέσεις (ή καταγραφές) για την έκταση του φαινομένου, αλλά και μέσα από μελέτη για τη φύση του – τόσο από την πλευρά των εργοδοτών όσο και από την πλευρά των εργαζομένων.

Η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι είναι μέρος της καπιταλιστικής διαδικασίας

της εργασίας - με σημαντικό ρόλο στη διαδικασία συσσώρευσης και τη βιομηχανική ανάπτυξη της Δυτικής Ευρώπης και, πιο πρόσφατα, των χωρών του Τρίτου Κόσμου. Οι εξελίξεις στη δομή της βιομηχανικής παραγωγής συνδέονται άμεσα με την ύπαρξη ενός γυναικείου, ενέλικτου εργατικού δυναμικού, που, λόγω του φύλου και της κοινωνικής ιεραρχίας στην οποία αυτό εμπίπτει, είναι διατεθειμένο να εργαστεί στο σπίτι με δυσμενείς όρους.

Η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι, στην Ελλάδα όπως και αλλού, συνεχώς εξαπλώνεται σε νέους τομείς παραγωγικών δραστηριοτήτων, γιατί βρίσκεται στο σημείο όπου εξυπηρετούνται δύο ειδών ανάγκες: αυτές που προκύπτουν από τη μετάβαση από το μοντέλο μαζικής παραγωγής σε πιο ενέλικτες μορφές, και εκείνες που προκύπτουν από την ανάγκη για ισοχροποίηση της ανδρικής υπεροχής στην ιεραρχία του φύλου. Τα «γυναικεία» χαρακτηριστικά της εργασίας στο σπίτι ενισχύουν τον έλεγχο της εργασίας και του εισοδήματος των γυναικών από τους άνδρες. Ταυτόχρονα νομιμοποιούν την άρνηση των ανδρών να απασχολούνται σ' αυτήν (εκτός από εξαιρετικές περιπτώσεις), ακόμη κι αν είναι άνεργοι.

Οι εργαζόμενες στο σπίτι δύσκολα μπορούν να διαχωρίσουν τις διαφορετικές σχέσεις και όρους εργασίας της νοικοκυράς και της εργαζόμενης με αμοιβή. Συγκεντρώνουν τα αργητικά και των δύο και σπάνια μπορούν να επωφεληθούν από στοιχεία εν δυνάμει ανατρεπτικά στην καθεμία. Οι ρυθμοί και οι χρόνοι δουλειάς έρχονται σε σύγκρουση με τους ρυθμούς και τους χρόνους της οικογενειακής ζωής. Παραβιάζεται και αλληλεμπλέκεται ο ιδιωτικός χώρος με το χώρο εργασίας. Απορρυθμίζεται η οικογένεια και επιτείνεται η μοναξιά, η απομόνωση και η αποξένωση των εργαζομένων, καθώς και το αίσημα ανικανοποίητου και απομάκρινσης από τα άλλα μέλη της οικογένειας.

Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες, αναπαράγεται η κατώτερη θέση των γυναικών και στον κόσμο της αμειβόμενης εργασίας - όπου ενσωματώνονται χωρίς να αποκτούν την ιδιότητα, τα προνόμια και τη συνείδηση εργαζομένων - και στον κόσμο της οικογένειας - όπου δεν μπορούν να αμφισβητήσουν τη «θέση της γυναίκας». Στην προσπάθεια να συνδυαστούν οι δύο κόσμοι, η παγίδα του φύλου αναπαράγεται και οι κατά φύλο ανισότητες εντείνονται τοποθετώντας τις γυναίκες σε υποδεέστερες θέσεις σε κάθε τομή κοινωνικής τάξης και φύλου. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δες Roldan M. (1987) «Yet another meeting on the informal sector? or the politics of

designation and economic restructuring in a gendered world», στο *The Informal Sector as an Integral Part of the National Economy*, Conference Proceedings, Roskilde University Centre. Ακόμη το TUC (1985) *Homeworking. A TUC Statement*, London: TUC, καθώς και το κεφάλαιο 17 («Homeworking»), στο GLC (1985) *The London Industrial Strategy*, London: GLC.

2. Δες, ανάμεσα σ' άλλα: Gershuny J.I. (1985) «Economic development and change in the mode of provision of services», στο N. Redclift, E. Mingione *Beyond Employment*, London: Macmillan, Pahl, R. (1985) *Divisions of Labour*, Oxford: Basil Blackwell, Postgate R. (1984) *Home: A Place for Work? Possibilities and Snags Explored*, London: C. Gulbekian Foundation.
3. Δες το αφιέρωμα «Η "παραοικονομία" και πώς την αντιμετωπίζουμε», στο περιοδικό *Το Κάπα*, 17/1987 (επιμ. Ντ. Βαϊόν, Χ. Γολέμης, Α. Δεδουσόπουλος, Γ. Ευαγγέλου, Κ. Χατζημιχάλης).
4. Δες και Allen S., Wolkowitz C. (1987) *Homeworking. Myths and Realities*, London: Macmillan, καθώς και Pennington S., Westover B. (1989) *A Hidden Workforce. Homeworkers in England, 1850-1985*, London: Macmillan.
5. ό.π. 3.
6. Δες, π.χ., τις παρεμβάσεις των ομοσπονδιών ιματισμού και δέρματος για την ασφαλιστική κατοχύρωση των εργαζομένων φασόν, καθώς και τη σχετική καμπάνια της Ομοσπονδίας Γυναικών Ελλάδας (ΟΓΕ) το 1985.
7. Στην Ελλάδα, οι γυναίκες-συμβοληόντα και μη αμειβόμενα μέλη αποτελούν το 12,2% των εργαζομένων γυναικών στη βιομηχανία. Τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 4,8% στην Ισπανία, 4,2% στην Ιταλία και 0,6% στην Πορτογαλία, ενώ ο μέσος όρος της Κοινότητας είναι 2,9%. Στις υπηρεσίες τα ποσοστά είναι 13,0% για την Ελλάδα και κάτω από 10% για τις άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες, ενώ ο μέσος όρος της Κοινότητας είναι 3,4%. Δες EUROSTAT *Labour Force Survey*, 1986.
8. Είναι έξω από το πλαίσιο αυτής της εργασίας η διεξοδική αναφορά στο ζήτημα αυτό. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι οι σχετικές υπηρεσίες λειτουργούν στην Ελλάδα με τους δυσμενέστερους όρους σε σχέση με το σύνολο των χωρών της ΕΟΚ. Δες την έκθεση του CREW σε συνεργασία με τους J. McLoone και M. O'Leary (1989) *Infrastructures and Women's Employment*, Commission of the European Communities.
9. Η πιο πρόσφατη δημοσιευμένη τέτοια έρευνα είναι του 1981, που δημοσιεύτηκε το 1988!
10. ό.π. 3.
11. Δες τις έρευνες σε εξέλιξη:

(α) Κραβαρίτου Γ., Ρίζου Α., Τριχοπούλου Α., Χρονάκη Ζ., κ.ά. (1990) *Το φαινόμενο της ανεργίας, της μερικής απασχόλησης και του φασόν, στις περιοχές του Ν. Θεσσαλονίκης Μεντεμένη, Εύοσμος, Κορδελιό (έκθεση, Α' τόμος)*, που αποτελεί τμήμα της ευρύτερης έρευνας «Πρόγραμμα για την κοινωνική και οικονομική ένταξη των λιγότερο ευνοημένων ομάδων. Ευ-

ρωπαϊκό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φτώχειας» - και
(β) Βαϊόν Ντ., Λαμπριανίδης Α., Χατζημιχάλης Κ., Χρονάκη Ζ. (1989) *Διάχιτη εκβιομηχάνιση στο πολεοδομικό συγκρότημα και την ενρύτερη περιοχή Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη: Οργανισμός Ρυθμιστικού Θεσσαλονίκης.

12. Δες Allen S., Wolkowitz C. (1987), ό.π. 4, Mies M. (1982) *The Lace Makers of Nasapur: Indian Housewives Produce for the World Market*, London: Zed Press, και ό.π. 11.
13. ό.π. 12.
14. Δες Allen S., Wolkowitz C. (1987), ό.π. 4, Mitter S. (1986) «Industrial restructuring and manufacturing homework: immigrant women in the UK clothing industry», *Capital and Class*, No 27, Mitter S. (1986) *Common Fate, Common Bond. Women in the Global Economy*, London: Pluto Press, Roldan M. (1987), ό.π. 1, καθώς και ό.π. 11.
15. Δες, ανάμεσα σ' άλλα, Pinnaro G., Pugliese E. (1985) «Informalization and social resistance: the case of Naples», στο N. Redclift, E. Mingione ό.π. 2, Mitter S. (1986), ό.π. 14, Huws U. (1984) *The New Homeworkers. New Technology and the Changing Location of White Collar Work*, London: Low Pay Unit, καθώς και GLC (1985), ό.π. 1, κεφάλαιο 14.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΚΥΡΤΑΤΑΣ

**ΔΟΥΛΟΙ, ΔΟΥΛΕΙΑ
ΚΑΙ ΔΟΥΛΟΚΤΗΤΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ
ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ**